

TEFSİR TARİHÇİLİĞİ BAĞLAMINDA KLASİK ESBAB-I NÜZUL YAKLAŞIMININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Selim TÜRCAN*

Abstract

A Critique on the Classical *Asbab al-Nuzul* Approaches from the Aspect of Tafseer Historianship

In this article, we critiqued the approaches of classical *asbab al-nuzul* studies in the context of Qur'an and Exegesis history and their mental backround. So, we dealt with the contribution of *asbab al-nuzul* tradations to the Qur'an and Exegesis history, too. Consequently, as a science ('ilm) of the Qur'an, *asbab al-nuzul* is a study field itself, but in our suggestion, it has an implemental value according to the historical aims. It can be said that '*asbab al-nuzul* tradations is a historical data field.

Key Words: Asbab al-nuzul, mental backround, Study field, Qur'an and Tafseer history, implemental value, historical data field.

Kur'an ve Tefsir tarihi çalışmaları, her ne kadar Kur'an ilimleri (ya da genel tefsir çalışmaları) içerisinde telakkî edilse de, tarih bilimine ait yöntemlerle ele alınmalıdır. Kur'an ve Tefsir tarihi, *tefsir* faaliyetinin aksine (amaç ve yöntem bakımından) doğrudan dini bir faaliyet alanı değildir. Bu yüzden, söz konusu çalışma alanı, inanç konularını ele alsada inancı merkeze alan bir yapı arz etmez. Bu alanda çalışan bir araştırmacı doğrudan savunmacı (apologic) bir tutum sergileyemez. O, *tefsirin* taşıdığı, teolojik, fikhî, teabbudî, iş'ârî vs. her türlü birikimden farklı bir bilginin peşindedir. Belki Kur'an ve tefsir tarihçiliğinin bu birikimler üzerine bir faaliyet olduğunu söylemek en doğrusudur. Başka bir ifade ile, bu alanda çalışan bir kimse, naklî delilleri birer "nass" gibi telakkî edip normatif kaidelerin istihraç edileceği kaynaklar olarak göremez. Kur'an ve Tefsir Tarihcisinin naklî deliller, ayetler, rivayet ve hadisler karşısındaki tutumu, onların birer tarihî veri alanı olduğu; tarihi bilgiye ulaşmada en önemli malzemeyi teşkil ettiği biçiminde olmalıdır.

* Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Araştırma Görevlisi, s-turcan@hotmail.com

Tefsir tarihi çalışırken, bir taraftan klasik tefsir birikiminden diğer taraftan da tarihî bilgi kaynaklarından yararlanmak gerekir. Tefsir rivayetlerinin ve di-
rayete dair çalışmaların hepsi üzerinde kapsayıcı tarihî bir faaliyette bulun-
mak, böyle mümkün olur. Dolayısıyla Kur'an ilimlerinin ('*ulûmu'l-Kur'ân*)
içerdiği bilgi de Tefsir tarihçiliği perspektifinden önemli bir değer taşır. Bunlar
içerisinde özellikle rivayete dayalı olanlar, vazgeçilmez bir konuma sahiptir.

Bu makalede biz, klasik *esbâb-ı nüzul* çalışmalarındaki yaklaşımın Tefsir
tarihi bağlamında durumunu ve bunun zihinsel alt yapısını değerlendirmeye
çalışmaktayız. Devamında ise, *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinin tefsir tarihi çalış-
malarına katkısı üzerinde durmaktayız. Neticede, *esbab-ı nüzul* bir Kur'an il-
mi olması bakımından kendi başına amaç taşıyan bir mesai alanı iken, öne-
rilen yaklaşımda tarihî amaca yönelik olarak bir araç değere sahip olmakta-
dır. Bu da söz konusu bilgi birikiminin tarihî bir veri alanı olarak görülmesi
demektir.

1. Esbab-ı Nüzul Rivayetlerinin Genel Yapısı

Esbab-ı nüzul rivayetleri, ilk bakışta tarihî veriler içerisinde değerlendiril-
mesi gereken rivayetler gibi gözüke de, Kur'an'ın Müslümanlar için temel bir
referans oluşu, tarih boyunca bu rivayetleri, yoğunluklu olarak lafzın ya da
ibarenin delaletinin açıklık kazanması açısından değerli hale getirmiştir. Es-
bab-ı nüzul rivayetlerini sadece tarihî açıdan değerli gören bazı müfessirler
ise, *esbâb-ı nüzul*'ün dinî değeri bulunmadığını söylemişler, dolayısıyla bun-
ları dikkate almamışlardır.¹

Müfessirleri, *esbâb-ı nüzul* rivayetlerini manaya delaleti bakımından de-
ğerli görmeye sevk eden doğal bir zeminin bulunduğunu söyleyebiliriz. Her
şeyden önce, *esbâb-ı nüzul* rivayetlerine, Kur'an'daki tarihî olaylar, kıssalar,
cennet-cehennem tasvirleri gibi konularda az rastlanırken; savaş/cihad, şah-
sî haller, medenî hukuk, devletlerarası anlaşmalar gibi konularda daha çok
rastlanmaktadır.² Bu dağılımın sebebi, söz konusu rivayetlerin teşri' döne-
minde yaşanan olaylara ilişkin olmasıdır. Doğal olarak, bu olayların çoğunun
güncel hayat ve siyasi meselelerle ilgili olması beklenecektir. Kur'an ayetleri

1 Bu değerlendirmenin dayanağı için bkz. Bedruddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşi (ö. 794
h.), *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1421/ 2001, I, 45; Celâluddin es-Suyûti
(ö. 911 h.), *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul 1398/1978, I, 38; Muham-
med Abdulazim ez-Zerkânî, *Menâhîlu'l-'irfân fi ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut
1415/1995, I, 91.

2 Bkz. Subhî's-Sâlih, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Dersaadet (İstanbul), ts, 141.

nüzul döneminin söz konusu aktüel sorunlarına cevap olarak inince, ilgili ayetlerin daha çok teşri' değeri taşıyan ve hüküm bildiren ayetler olması, kendiliğinden bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.³ Bu yüzden de *esbâb-ı nüzul* rivayetleri, teşri' amaçlı ayetlere yönelik olarak hükmün anlaşılması bakımından bir açıklayıcılık (tefsir) vasfına sahiptir. Alimler de *esbâb-ı nüzul* rivayetlerine bu gözle bakmış ve aynı doğrultuda değer atfetmişlerdir. *Esbâb-ı nüzul* ile ilgili çalışmalarda "iniş sebeplerini bilmenin faydaları" başlığında sayılan maddelere bakılırsa, konu daha da netleşir. Söz konusu maddeler, teşri'deki hikmetin bilinmesi, hükmün tahsis edilmesi, anlama probleminin giderilip manaya vukufiyet sağlanması, lafız umumî olup onu tahsis eden bir delil bulunduğu *sebebin* mahallini bu tahsis dışında tutma imkanına kavuşma ve ayetin hükmünün ona da geçerli kabul edilmesi, hasr vehmin giderilmesi, ayetin gerçekten kimin hakkında indiğinin yani mübhem kalanın tayin edilmesi, ayeti işitenin vahyi tespit, anlayış ve hıfzına kolaylık sağlanması gibi faydaları ifade eder.⁴ Dikkat edilirse sayılan maddelerin hemen hepsi, lafız ya da ibarenin zaptı ve doğru anlaşılması ile ilgilidir. Yani *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinden, makro düzeyde tarihi bir katkıdan çok, mikro düzeyde ayetin ve hükmünün sağlıklı bir şekilde (tedeyyün amaçlı olarak) anlaşılması hedeflenmektedir. Meselenin 'teslim olunacak bir nassın belirginlik kazanması' çerçevesinde anlamlandırıldığı söylenebilir.⁵

Her ne kadar *esbâb-ı nüzule* ilişkin rivayetler önemli oranda teşri' amaçlı ayetlerle ilgili olsa da, bu amacı taşımayan ayetlerle ilgili *esbâb-ı nüzul* rivayetleri de vardır. Söz konusu *sebeblerin* de ortak bir karakteri paylaştığını söyleyebiliriz. Bu çeşit *sebebler* üzerine inen ayetlerin, genellikle Müslümanların karşıtlarından gelen imtihan amaçlı bir soruya cevap olması; ya da karşıtları olan müşrik, münafık ve Yahudilere karşı yeni *Kitâb*'ın ve peygamberin rüştnü ispat etmeyi amaçlaması dikkat çekicidir.⁶ Zira nüzul dönemin-

3 Her ayetle ilgili bir *sebebe-i nüzul* rivayeti yoktur. Öte yandan Kur'an'ın, oransal bakımdan bir şeriat kitabı (The law) biçiminde nitelenen Tevrat'a (Torah) göre, hukukî içeriğinin daha fazla olduğu hususunda bk. Hallaq, Wael B., A History of Islamic Legal Theories, Cambridge University Press, Cambridge 1999, 4 [S. D. Goitein'a ait "The Birth-Hour of Muslim Law", Muslim World" başlıklı makaleye atfen]. Dolayısıyla azımsanamayacak oranda *sebebe-i nüzul* rivayeti mevcuttur.

4 ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 45 vd.; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 38 vd.; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 91-95; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, T.D.V., Ankara 1989, ss. 117, 118.

5 Mesela bk. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 76.

6 Mesela Nisâ 4/153. ayet ve sebebe-i nüzulü bunun tipik bir örneğidir. Bk. Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî (ö. 468 h.), *Esbâbu'n-nuzûl*, Dâru İbn Kesir, Dimeşk-Beyrut 1413/1993, 157; es-Suyûtî, *Lubabu'n-nukûl fi esbâbi'n-nuzûl*, Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut 1415/1994, 74; Abdulfettâh el-Kâdî, *Esbâbu'n-nuzûl 'ani's-sahâbeti ve'l-mufessirin*, (çev.: Salih Akdemir), Fecr Yayınevi, Ankara 1986, 139.

de, genel siyasetten günlük mücadelelere varıncaya kadar en etkin faktörün 'kimlik çekişmesi' olduğunu görüyoruz. Mesela, Bakara suresi ayetlerine ilişkin olarak nakledilen *esbâb-ı nüzul*'ün önemli bölümü bu türdendir. Hatta tarihe ya da teolojik konulara ilişkin ayetlerle ilgili sebepler bile, nüzul dönemindeki kimlik çekişmesi meselesine râcidir. Söz gelimi Zülkarneyn kıssası-na⁷ ve ruh ile ilgili soruya⁸ ilişkin rivayetler gibi. Aslında söz konusu *esbâb-ı nüzul* olgusuna, nübüvvetin kendini sunma ve kabul ettirme mücadelesinin tarihsel bir yansıması olarak bakmak gerekir. Böylece *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinin bu ikinci tarzda naklettiği olayların, gerek Müslümanlar gerekse karşıt topluluklar nazarında, Kur'an'ın bir *kitâb* (merkezî kimlik değeri) olma vasfına yönelik nüzul dönemi tartışmaları olduğunu söyleyebiliriz.

Müfessirler, *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinin her iki türüne de *Kitâb'ın tefsiri*ni merkeze alan bir yöntemle yaklaşmışlardır. Bu yaklaşım biçimi, Müslümanlar tarafından nüzul döneminde vahyin *Kitâblaşması* sürecinde, onunla ibadet etme, onu kıraat etme, yazma, öğrenme, öğretme, yorumlama vs. suretiyle onu yaşayan bir *kitâb* haline getirme sürecinin bir devamı niteliğindedir. Çünkü *esbâb-ı nüzul* çalışmaları sadece 'Kitâb üzerine' bir faaliyettir. *Metni* anlamaya ya da *Mushaf'a* odaklıdır ve bu çerçeveye yönelik zihinsel bir teslimiyeti öngörmektedir. Bunun delili, *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinin Mushaf tertibine göre ele alınması ve bu konuda herhangi bir tarihî analiz yöntemine, problematik yaklaşıma ya da tasnife başvurma gereği duyulmamış olmasıdır. Dikkat edilirse, ilk Müslüman toplum eliyle gerçekleşen *Mushaflaşma*, Kur'an vahyinin *Kitâblaşma* prosedürlerinin en önemlilerindedir. Kur'an vahyinin bir *kutsal kitap* olarak işlev görmesi, bu prosedürler sayesinde gerçekleşir. Dolayısıyla, müfessirlerin, *esbâb-ı nüzul* bilgisine nüzul dönemindeki gözle bakmakla, (yukarıda bahsi geçen) kimlikler ve referanslar arası mücadelenin sürdürülmesine katkı sunmaya ve toplumsal bilinci zinde tutmaya devam ettikleri söylenebilir. Yani müfessirler için *Kitâb'ın* tarihi, hakkında konuşulan veya yazılan bir tarih olmaktan çok, içinde yaşanan bir tarihtir. Bunun nedeni, sıcak teşrî döneminin atmosferinin nüzulün kesilmesinden sonra da devam etmesi, çevreyle kimlikler üzerinden yürütülen mücadelelerin dönüşerek de olsa sürmesidir. Böylece Müslümanlar, aynı atmosferde, Kur'an'a yönelik başka bir yaklaşım geliştirme gereği duymadan hayatlarına devam etmişlerdir. Netice itibarıyla, ortaya koymaya çalıştığımız bu durumu,

7 el-Vâhidî, *Esbabu'n-nuzûl*, 251; es-Suyutî, *Lubabu'n-nukûl*, 138; el-Kâdî, *Esbab-ı Nüzul*, ss. 246, 247.

8 el-Vâhidî, *Esbabu'n-nuzûl*, ss. 245, 246; es-Suyutî, *Lubabu'n-nukûl*, ss. 135, 138; el-Kâdî, *Esbab-ı Nüzul*, ss. 242, 246, 247.

'tarihini yazmaya devam eden bir toplumsal bilincin bir üst bakışa sıçrayıp kendi üzerine dönmemiş olması' diye tasvir edebiliriz.

Geleneğin başından itibaren müfessirlerin *esbâb-ı nüzul* rivayetlerine yaklaşımlarının, Kur'an'ın kutsal kitap olma vasfından kaynaklanan iki yönü vardır. Birincisi Kur'an'ın bir *referans* olarak toplumsal ve bireysel yaşamı düzenleme fonksiyonunu yerine getirmesiyle ilgilidir. İkincisi ise, onun aynı zamanda bir *toplumsal bağdaşıklık zemini* (en merkezî kimlik değeri) olarak bizzat varlığını ve değerini ortaya koyması ve savunmasıyla ilgilidir. Birbirini besleyen bu iki olgu, nüzul dönemi boyunca toplum bilincini temin edip onu ayakta tutmuştur. *Esbâb-ı nüzul* ise, bu iki olgunun etki alanında gelişen veya bunların tezahürü olan olayların bir kısmını teşkil eder. *Esbâb-ı nüzulün* bir çalışma alanı olarak ortaya çıkışı da, sahabe döneminden itibaren başlamak suretiyle, meseleyi betimlemek biçiminde değil, kimliğe ilişkin söz konusu inşa faaliyetinin devamı niteliğinde gözüktür. Çünkü bu edebiyat türü sadece *tefsir* ve *Mushaflaşma* prosedürlerine hizmet eder. Dolayısıyla -yukarıda genel tavırlarını ortaya koyduğumuz- müfessirlerin yaklaşım biçimini belirleyen temel bir zemin veya makro bir bilinç düzleminde hareket ettiklerini söyleyebiliriz. Bu bilinç düzlemi, onların önceki nesillerden devraldıkları; sadece tezahürleri itibariyle farklılaştığını söyleyebileceğimiz temel bir zihin durumudur. Daha açık bir ifadeyle söylersek, bu, *Kitâb'a* ilişkin ortak tasavvurdan müteşekkil genel bir çerçevedir. Söz konusu çerçeveyi, en azından klasik *esbâb-ı nüzul* yaklaşımından hareketle betimlemek, daha da aydınlatıcı olacaktır.

2. Klasik Esbab-ı Nüzul Çalışmalarını Belirleyen Zihinsel Tutum

Esbâb-ı nüzul çalışmalarında ortak bir zihinsel alt yapının bulunduğunu varsayarsak, onun tüm Kur'an ilimlerinde etkin olan bir atmosfer oluşturduğunu da kabul etmemiz gerekir. Dolayısıyla konuya yakın ya da ilgili olan diğer Kur'an ilimlerine ilişkin bilgiler, söz konusu çerçeveyi betimlememizde bize yardımcı olacak uygun malzemeyi teşkil edebilir. Söz gelimi *esbâb-ı nüzul* ve *münâsebet* ilmi arasında yapılacak olan karşılaştırma, bize bir ipucu verecek niteliktedir.

Bilindiği gibi, münasebet ilmi, elimizdeki Mushaf tertibine göre ayet ve surelerin birbiri ardınca gelmesinde bir hikmet bulunduğunu ortaya koymaya çalışan Kur'an ilmidir. Dolayısıyla (fiziksel olarak aynı yazı malzemesinde bulunan ya da) Mushafa ait bağlamdaki ayetlerin belli bir açıdan birbirine

uyum içinde olduğunu gösterir.⁹ Bazı klasik *ulûmu'l-Kur'ân* kitaplarında *esbâb-ı nüzul* ile *münâsebet* bilgisi arasındaki farkın “zaman” faktörü olduğu vurgulanmıştır.¹⁰ Yani, *esbâb-ı nüzul* rivayetleri bize nüzul sürecinde ayetin indiği tarihe göre bilgi verirken, ayetler arasındaki *münâsebet* yorumları Kur'an'ın tertibindeki hikmete göre bilgi verir.¹¹ Dikkat edilirse *esbâb-ı nüzul* ile ilişkin bu ayırım, Kur'an ilimlerine ilişkin Mushaf dışı bir bağlama, zamana (ve dolayısıyla mekâna) yöneliktir. Hatta bu, Mushaflaşmayı önceleyen kronolojik bir çerçevedir. Daha da ileri giderek, söz konusu bağlama, vahyin diğer tüm spekülâtif bağlamlarından önde; onun bir *kitâb* olduğuna inanan ve inanmayan açısından değişmeyen en gerçek bağlamdır diyebiliriz. Ne var ki müfessirlerin iki ilim arasındaki farka ilişkin tespiti, teorik olmakla sınırlı kalmış, gerçekçi ve kapsayıcı kronolojik bir yaklaşıma mesnet teşkil edememiştir. Zira tefsir tarihi boyunca *esbâb-ı nüzul* konusu da *münâsebet ilminin* kendisinden neşet ettiği, zaman ve mekân üstü, bağlamın her türünü kendisinin teşkil ettiği somut *Mushaf* ile sınırlandırılmış bir *Kitâb* tasavvurunun etkisinde 'değerli' hale gelmiştir. Daha önce değindiğimiz gibi *esbâb-ı nüzul* çalışmalarının *Mushaf* tertibini esas alması; nüzul kronolojisini ya da konu bütünlüğünü merkeze almaması, bunu ortaya koyar. Bu yüzden, *esbâb-ı nüzul* ait olduğu bağlamında ele alınmış gibi gözükse de, müfessirlerin zaman ve mekân üstü beklentilerine hizmet eden, nihai ve daraltılmış bir konuma bağlanmıştır. Tefsircilerin *münâsebet* ilmini dayandırdıkları *Mushaf* tertibini Kur'an'ın Beytül-'İzze'deki tertibinin aynısı olarak görmeleri ilgi çekicidir.¹²

Öte taraftan ayetlerin nüzul kronolojisi ile doğrudan ilgili olan bir takım Kur'an ilimleri mevcuttur. Bunların başında her halde *Mekkî-Medenî* başlığı altında toplanan bilgiler gelir. Ayetlerin *Mekkî* ya da *Medenî* şeklinde nitelenmesinde esas alınacak ölçü konusunda, gelenekte kısmi bir ihtilafın bulunduğundan söz edilebilir. Söz konusu *Mekkî* ya da *Medenî* ayırımının, bir ayetin Mekke topraklarında ya da Medine topraklarında inmiş olmasına göre; Mekke ehline hitaben ya da Medine ehline hitaben inmiş olmasına göre ve hicretten önce veya sonra inmiş olmasına göre yapılması gerektiği şeklinde üç görüş bulunur.¹³ Söz konusu görüşler, kısaca ifade edersek, ayetlerin mekana, muhataba ve zamana bağlı tanımlama önerileridir. Bu görüşler içeri-

10 ez-Zerkeşi, I, 50; Subhi's-Sâlih, *Mebâhis*, 149.

11 'İzzuddîn b. Abdisselâm (ö. 660 h.), tam da buna dikkat çekmiş, ayetlerin iniş sebeplerini esas görüp *münâsebet* ilmine karşı ihtiyatlı davranmıştır. Bkz. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 63; es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 138.

12 ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, ss. 63, 64. Hüd 11/1 ayeti delil getirilir: “*Kitâbun uhkimet âyâtühü sümme fussilet min ledün hakimin habîr*”

13 ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 239; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, ss. 11, 12.

sinde zamana bağlı ayırımın meşhur olduğu ya da baskın çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla Tefsir geleneğinin, aslında nüzul zamanını ve sıralamasını esas alan yaklaşım biçimine tamamen sırtını dönmediği düşünülebilir. Ne var ki, nüzul sürecinin kronolojisi adına yapılan bu tanımlama, oldukça genel bir düzeyde kalmış, katkısı (ancak normatif düzeyde ve) sınırlı olmuştur.¹⁴

Nâsîh-mensûh ilmi, Kur'an ilimleri içerisinde özellikle kronolojik bakışın billurlaştığı bir alan olarak karşımıza çıkar. Bu yönüyle de *esbâb-ı nüzul* bilgilerinden yardım alır.¹⁵ Ne var ki bu kronoloji tasarımı, oldukça indirgemeci, şematik ve yüzeyseldir. Bakış açısı, sadece bir hükmün gelmesi, daha sonra inen başka bir hükmün önceki hükmün yürürlüğünü ya da zorunluluğunu kaldırması şeklindedir. Bu, doğrusal ve basit bir sıralılık esasına dayalı, normatif kurallar tarafından karakterize edilen bir kronolojidir. Zaten tefsir çalışmaları içerisindeki klasik *nâsîh-mensûh* çalışmaları bile *Mushaf* tertibine göre yapılandırılmıştır.¹⁶ Klasik nesh yaklaşımında Kur'an ve sonraki bağluları arasında "tarih" faktörünü yok sayan bir ilişki ve sadelik öngörülür. Bu yönüyle ancak onun bir *kitâb* olduğunu kabul edenler açısından değeri olabilir. Hâlbuki sosyal olaylar karmaşık neden-sonuç ilişkileriyle örülüdür, psiko-sosyal süreçlere tabidir ve buna nüzul süreci de dahildir. Söz konusu ilişki ve süreçler basit sıralılık esası ile de görünür hale gelmezler. Dikkat edilirse, (metni Mushafta baki olup hüküm içeren ayetlerle ilgili) neshi kabul etmeyenlerin dayanaklarından biri de, mensûh olduğu iddia edilen hüküm ile nâsîh olduğu iddia edilen hüküm arasında aslında bir konu/illet ayrılığının bulunduğu şeklindedir.¹⁷ Biz, neshin varlığı ya da yokluğu tartışmasına katılmaksızın, bu dayanak noktasının, her bir tarihi olayın ve ona ilişkin cevabın en az bir yönüyle tek olduğu anlamına gelmesi nedeniyle, bir parça haklı olduğunu teslim etmeliyiz. Bir de bizimle nüzul dönemi olayları arasında uzun bir zaman farkının var olduğu düşünülürse, söz konusu olayları gözlemlemek bir dolaylılık arz edeceği için, oldukça karmaşık tarih ve dil katmanlarından müteşekkil bir alanda çözümleme yapmak gerekecektir. Bir indirgeme içermesi nedeniyle, Kur'an tarihi ve tefsir tarihi açısından zikredilen

14 Bu, klasik ulümü'l-Kur'an kitaplarında ifade edilmiştir. Bk. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 11.

15 ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 239; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 76.

16 Mesela şu klasik çalışmaların tertibine bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. İsmâ'il en-Nahâs (ö. 338 h.), *Kitâbu'n-nâsîh ve'l-mensûh*, by., ty.; Abdurrahmân b. Ali Ebû Abdillâh İbnu'l-Cevzî (ö. 597 h.), *Nâsihu'l-Kur'an ve mensûhihi*, tahk.: Huseyn Selim Esed ed-Dârânî, Dârû's-Sekâfeti'l-Arabiyye, Dimeşk-Beyrut 1411/1990.

17 Meselâ Süleyman Ateş'in dayanakları genelde böyledir. Bk. Süleyman Ateş, *Kur'an'da Nesh Meslesi*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1996. Ya da neshin var olduğu iddia edilen pek çok ayette durum böyledir. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, c. II, ss. 49-51; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, ss. 269,270, 273.

kronolojik yaklaşımı (*esbâb-ı nüzul* bilgilerini değerlendirme hususunda) yeterli bulmak güçtür. Öte taraftan nesh teorisinde, mensûh ayetin nâsîh olan dan önce inmesi gibi tarih faktörünün açıkça ihlal edildiği meselelerin de bulunması,¹⁸ *kitâb* tasavvuru bakımından oldukça manidardır. Zira, böyle değerlendirmeler, çoğunluk tarafından desteklenmemiş olsa da bu fikrin savunulabileceği ortak bir zeminden cesaret almıştır.

Değerlendirmelerimiz, klasik *esbâb-ı nüzul* yaklaşımını tümüyle dayanaksız ve anlamsız bir çaba olarak nitелеmek anlamına gelmez. Müfessirleri zikredilen yaklaşıma yönlendiren etkenlerin başında, bizzat Hz. Peygamber ve sahabesinde uygulamasını bulduğunu söyleyebileceğimiz, “sebebin hususiliğinin hükmün umumiliğine engel olmaması gerektiği” ilkesi gelir. Bu ilke, vahyi indiği bağlamdan kopmadan özgürleştirici bir yoruma taşıma geleneğinin; yani ona bir *kitâb* olduğu biçiminde yaklaşmanın da temelini teşkil eder. Zaten *Musahflaşma* sürecini büyük oranda sahabe nesli gerçekleştirmiştir. Esbab-ı nüzul (ve nasîh-mensuh) çalışmalarını Tefsirde önemli bir eğilim haline getiren de sahabe neslidir. Söz konusu ilkenin bizzat *esbâb-ı nüzul* rivayetlerine açık bir dille yansıdığı da görülür.¹⁹ Neticede bu bakış, *Kitâb’a* ilişkin inanç ve algıma tarafından yönlendirilen bir metodun ürünüdür ve tarih boyunca kimlik yapıcılık amacına yönelik olarak ciddi bir fonksiyon icra etmiştir.

Ne var ki, betimlemeye çalıştığımız tefsir geleneğine ait yaklaşım, tüm insanların bilgi ihtiyacını giderecek ortak bir perspektifi esas olarak görmez. Böyle nesnel bir zemin, ancak tarihi bir bakış açısıyla sağlanabilir. Tarihi bir perspektiften bakıldığında ise, *esbâb-ı nüzule* ilişkin bilgiler, nüzul döneminde yaşanan sürecin ve toplumsal dönüşümün tarihinin aydınlatılmasında, ayrıca ilk dönem Müslüman bilincin inşasının kronolojik gelişimin takip edilmesinde önemli tarihsel verilerdir. Zira bunlar, toplumsal dönüşümün açık izlerini taşıyan ayetleri tarihlendirip tartışılmayacak bir bağlama yerleştirmenin de en önemli aracıdır. Bu genel çerçeve, Mushaf bağlamının aksine, bütünüyle elimizin altında olmayan, tarihi araştırma kurallarına tabi olan bir çerçevedir. Beri taraftan, her tür muhatap için, (söz gelimi) *munâsebet* ilmindeki tartışmalı çıkarım ve ilgilendirmelere göre uzlaşıya daha açık ve tartışmasız bir zemin olma istidadı taşır.

18 Bk. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, II, 45.

19 Bir sebab-i nüzul rivayetinde bu ilke sahâbî Ka'b b. 'Ucre'ye atfedilir. Bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nüzul*, ss. 48, 49; el-Kâdî, *Esbâbu'n-nüzul*, ss. 36, 37. Bir başka örnek bunu bizzat Hz. Peygamber'e dayanadır. Bk. Ebû Abdîrrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î, *es-Sahîhu'l-müsned min esbâbi'n-nuzul*, Mektebetu Dâru'l-Kuds-Dâru'bnî'l-Hazm, San'a-Beyrut 1413/1993, 17.

3. Tarihi Bir Veri Alanı Olarak *Esbâb-ı Nüzul* Rivayetleri ve Nüzul Kronolojisi

a-Tarihi Verilerdeki Gerçeklik Problemi Açısından Klasik *Esbâb-ı Nüzul* Yaklaşımının Değerlendirilmesi ve Öneriler

Tarih çalışmalarında yol gösterici olan yazılı belgeler, sözlü nakiller ve rivayetler, başka somut veriler, sağlıklı biçimde nakledilmiş olmak; ait olduğu varsayılan tarihteki durumu gerçekten ifade etmek gibi bir takım temel özellikleri taşımak durumundadır. Klasik *esbâb-ı nüzul* yaklaşımı, genel anlamda rivayetlere ilişkin bir *sıhhat* araştırması duyarlılığı göstermiştir. Şöyle ki, bilginler, *esbâb-ı nüzul* ilminin, nüzul sebeplerine şahit olanlardan ve vâkıf olanlardan, işitme ve nakil yoluyla ve de söz konusu nakillere yönelik araştırma ile öğrenilebilecek bir ilim olduğuna hükmetmişlerdir. Onlar, bunun dışında bir yolla ya da delilsiz biçimde akıl yürütülerek sebab-i nüzul hakkında konuşmanın caiz olmadığını söyleyip bunda da ittifak etmişlerdir. Bu itibarla, destekleyici başka bir rivayet olmasa bile, eğer bir sahabiden rivayet bulunursa söz konusu rivayet kabul edilir. Zira bu konuda sahâbi kavli, hakkında ictihada yer olmayanlar cümlesindedir ve Hz. Peygamber'e ref' olunan haber hükmündedir. Çünkü sebab-i nüzul sema' ve nakilden başka bir yolu olmayan bir haber olduğuna göre, sahabînin bunu kendinden söylemesi pek uzak bir durum olur. Ama sebab-i nüzul, *mürsel* bir hadis ile yani senedinden sahabî düşerek tabiünden birine dayanmak suretiyle nakledildi ise kabul edilmez. Bu durumda, ancak ravisi (Mücâhid, 'İkrime, Sa'îd b. Cubeyr, 'Ata b. Ebî Rabâh, el-Hasen el-Basrî, Sa'îd b. el-Musseyyib gibi) sahabeden tefsir almış büyük tefsir imamlarından birisi olup rivayetin kendisi de *sahih* olması ve başka bir *mürsel* ile desteklenmesi durumunda kabul edilir.²⁰ Yani sebab-i nüzul bilgisi, her durumda sahabî nesline dayanması gereken veya öyle kabul edilen ve klasik nakil ölçütlerine uygun bir bilgidir.

Klasik birikime ait söz konusu çıkarım, tarihi bir veri alanına ilişkin tanımlayıcı bir yaklaşım gibi görülebilir. Yani konu tarihe ilişkin olduğu için, nüzul tarihine ilişkin bir bilginin ancak söz konusu tarihte yaşamış ve nüzule şahit olmuş kişiler tarafından nakledildiği takdirde bilinebileceğini ifade eden, gerçekliğe uygun bir açıklama olarak görülebilir. Çünkü netice itibarıyla *sebeb-i nüzulü* akıl yürütme ile bilme imkânımız yok gibidir. Bize, geleneksel yaklaşımın olgusal bir yaklaşım olduğu imajını veren başka verilere de sa-

20 Bunun ifade edildiği yerler için bkz. Muhyiddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleymân el-Kâfiyeci (ö. 879 h.), *Kitâbu't-teysir fi kavâidi 'İlmi't-tefsir*, tahk.: İsmail Cerrahoğlu, AÜİFY., Ankara 1989, ss. 25, 26; *ez-Zerkânî, Menâhil*, I, 95; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, ss. 134, 135; Serinsu, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı nüzulün Rolü*, Şule Yayınları, İstanbul 1994, 93 vd..

hibiz. Şöyle ki, *merfu' mürsel ve mevkuf* gibi terimler rivayette verilen bilginin ya da haberin içerik olarak gerçekliği probleminden çok, ona ilişkin şahitliğin birinci elden bir şahitlik olup olmadığı konusuyla ilgilidir.²¹ Bu durum, bir verinin ne tür bir bilgi verdiğiinden çok, öncelikle onun otantikliği problemi ile ilgilenmek anlamına geleceği için, tarih verilerinin kıymetlendirilmesi perspektifinden bakılırsa, oldukça isabetli bir tavır olarak gözüktür. Öte taraftan, yine gelenekte, tarih çalışmalarındakine benzer bir istidlal biçimine, nakledilen bilginin içeriğine ilişkin hüküm verme aşamasında da şahit oluruz. Söz konusu istidlal biçimi, eldeki verinin dolaylı delaletlerinin bir takım bilgi çıkarımları için kullanılmasıdır. Bu çerçevede olmak üzere, *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinde râviler tarafından kullanılan kalıp ifadelerin birbirinden farklılık arz ettiği tespit edilmiştir. Mesele, nakledilenler içerisinde gerçek sebebler ile *tefsiri* açıklamaları birbirinden ayırma işinden ibarettir. Bu konu ele alınırken, rivayetlerde kullanılan dilin zahiri delaletinden hareket edilerek ortada bir *nüzul sebebinin* var olup olmadığı ya da söz konusu açıklamanın ayetin konusuna/*tefsirine* işaret edip etmediği meselesi çözüme kavuşturulmaya çalışılır.²² Elbette ki baştan beri bütün râvilerin söz konusu ifade kalıplarına riayet ederek rivayet ettiğini ya da bu tür bir tasnifin dilin tabii kullanımında doğal bir zorunlulukla ortaya çıktığını iddia edemeyiz. Yine de böyle bir ölçüt, zorunlu bir sonuç vermese de tarihi araştırma metodlarının onaylayabileceği şekilde, önemli ipuçlarına ulaşmamıza yardım eder. Zira dilin doğal ve düzgün ifade biçimleri, bize söz konusu nüansları genellikle yansıtır. Bunun yanında, özellikle sahabe neslinin naklettikleri bilginin içeriği nedeniyle fazlasıyla sorumlu ve dikkatli davrandıklarını da bilmekteyiz. Bu yüzden, onların, emin oldukları bilgileri ve emin olmadıkları zanlarını rivayet ederken, ayrı ayrı ifade etmiş olmaları beklenebilir. Neticede bu yöntemin

21 İsrâ 17/83 ayetinin *sebeb-i nuzul* rivayeti, Birinci elden şahitliğin rivayetler arasında bir tercih sebebi olabildiğine dair bir örnek teşkil etmiştir. Bk. es-Suyutî, *Lubabu'n-nukûl*, 135; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 98 vd.

22 "Sebeb-i nuzûlü'l-âyeti kezâ", "sebeb-i nuzûlü'l-âyeti huve kezâ", "hadese kezâ fe nezelet", "vaka'a kezâ fe nezele kavluhû Teâlâ", "suile 'an kezâ fe nezelet" kalıpları ve rivayetin *sebeb* ifade ettiği sözün gelişinden veya ibarenin içerdiği bir açık karineden anlaşılırsa *sebeb* ifade etmede nass olan bir rivayetle yüz yüze bulunulduğuna hükmedilir. Yukarıdaki kalıplara başvurmayan ve sigasından kesinlikle nüzul sebebi naklettiği anlaşılmayan, ayetin manasını açıklamaya çalışan, *sebeb* budur demeyen, olay anlatıldıktan sonra *fe* takip edati gelmeyen ve sözün gelişinden nüzul sebebinin indiği anlaşılmayan rivayetler, "nezelet hâzihi'l-âyeti fi kezâ", "ahsebu hâzihi'l-âyete nezelet fi kezâ", "mâ ahsebu hâzihi'l-âyete nezelet illâ fi kezâ", "murâdu'llâhi min hâzihi'l-âyeti kezâ", "tedullü el-âyetü 'alâ kezâ", "yu'hazü minhâ kezâ" gibi kalıplardan *fi* harfi cerrihle ifade edilenlerde ve bizzat râvinin zan ifade ettiklerinde her ne kadar bir şüphe bulunsa da bunlar *sebeb* ifade etmede nass olmayanlar cümlesindedir. Daha geniş bilgi için bkz. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 56; es-Suyutî, *el-İtkân*, I, 41 vd.; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, ss. 96, 97; es-Subhi's-Sâlih, *Mebâhis*, ss. 141, 142; Serinsu, *Esbâb-ı Nüzulün Rolü*, 105 vd.

kullanılmış olması da, ilk bakışta geleneksel yaklaşımın tarihî bir hassasiyet taşıdığına yorulabilir.

Ne var ki klasik *esbâb-ı nüzul* yaklaşımının bu konuya bakışını tam olarak anlamamızı sağlayacak bir başka veriyi göz önüne almamız gerekir. O da, sahabe neslinin sonrakilere öğrettiği “Kur’an hakkında reye dayalı olarak konuşmama” ilkesidir. Bu yüzden bir kısım bilginler *sebeb-i nüzul* bilgisini elde etmenin yolunu anlatırken, konuya ilişkin çokça bilinen hadisi ve sahabenin bu hadise uygun davranışını anarak başlamıştır.²³ Bakılırsa görülür ki, bahsi geçen hadis ve bu hadis doğrultusunda sahabe neslinin Kur’an ile ilgili konuşmama konusundaki titizliği, muhkem ve müteşabih, nâsîh ve mensûh gibi diğer Kur’an ilimlerinde de söz konusu edilir.²⁴ Bu genel tefsir ilkesi, *esbâb-ı nüzulün* nakle dayanması ilkesinin, aslında tarihî bir zorunluluk olarak değil de teşri’i bir zorunluluk olarak görüldüğünü ifade eder. Yaptığımız tespiti destekleyecek bir başka veri, nüzul zamanında ittifakın bulunmadığı yerde, varsa çoğunluk görüşünün *cumhurun kavli* söylemi üzerinden manevî bir otorite kazanmasıdır. Böyle bir durumda muhataplar, çoğunluğun tercih ettiği rivayete ‘teslimiyet’i öncelemelidir. Zira *cumhur, icmâ’* kadar olmasa da, benzeri şekilde teşri’i bir otoriteyi ifade eder.²⁵ Zaten bir *esbâb-ı nüzul* rivayetinin gerçekten *sebeb* nakledip etmediği konusu ele alınırken, hadis ve fıkıh terminolojisi kullanılır²⁶ ve tarih kritiğine ilişkin yöntemlere pek başvurulmaz. Netice itibarıyla klasik *esbâb-ı nüzul* tenkidi, *sebeb* bilgisinin mahiyetini yeterli oranda tartışmaksızın, nakil biçiminin sağlıklılığı üzerine yoğunlaşmış bir *sihhat* araştırmasıdır. Çelişen *sebeb-i nüzul* rivayetleri arasında *sihhat* araştırmasına göre bir *tercihe*; o mümkün değilse rivayetler arasında *cem’* ve *te’lif*; o da mümkün olmaz ise *ayetin nüzulünün tekrarlanmış olduğuna* karar verilir.²⁷ Sihhat araştırması faslında, söz gelimi el-Buhârî’nin şartlarına göre sahih olan bir rivayet, et-Tirmizî’nin şartlarına göre sahih olan rivayete tercih edilir. Çünkü *cumhur* birincisine daha çok itibar eder.²⁸ Yani

23 Bu, Hz. Peygamber’in “Hadisten korkun, ancak bildiğiniz hariç. Kim benim adıma bir yalan söylerse...” diye başlayan hadisidir. Bu hadisten istifade biçimine örnek olarak bkz. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 95.

24 Söz konusu ilimlerle ilgili olarak benzeri hadisler, sahabe ve sonrakilerin kavilleri ve tavri için bkz. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 34; ez-Zerkânî, *Menâhil*, II, ss. 136, 137, 217, 227, 228.

25 Bu konuyu müstakil bir çalışmada ele almayı düşünmekteyiz.

26 Bk. Serinsu, *Esbâb-ı Nüzulün Rolü*, 90 vd. Konu anlatılırken “Sebeb ifade etmede nass olan rivayetler ve olmayan rivayetler” gibi başlıklar açılır. Bk. el-Vâdi’î, *es-Sahihu’l-müsned*, ss. 17, 18; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, ss. 96, 97; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, ss. 42, 43; Serinsu, *Esbâb-ı Nüzulün Rolü*, ss. 109, 111, 338.

27 es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, ss. 42-44; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 97 vd..

28 es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, ss. 43, 44; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 98; es-Subhî’s-Sâlih, *Mebâhis*, 146.

dinî bir otorite olmak bakımından el-Buhârî daha öndedir. Burada bizzat rivayetlerin mahiyeti, diğer bilgilerle tutarlı bir görünüm arz edip etmedikleri söz konusu edilmez. Görüldüğü gibi konu öncelikle tarihi bir mahiyet arz etse de, tarih dışı amaçlar öncelenerek ve tarih dışı yöntemlere başvurularak değerlendirilir.²⁹ Zira böyle bir yaklaşımda bilgi kendisi için talep edilen bir şey değil, kendisine teslimiyetin esas olduğu ve mutlaka uygulanması gereken bir şeydir. Dolayısıyla uygulamaya zorlayacak dinî bir güce ve cazibeye ihtiyacı vardır. Bu yüzden sıhhat araştırması da söz konusu dinî güç ve cazibe ihtiyacını tatmin edecek şekilde geliştirilmiş olur. Hakikat ve ona ulaşma yolları, bu yaklaşımda, sadece *teslim olunacak* naklin yapısında saklıdır.

Öte taraftan tasvir ettiğimiz klasik görüş, 'teslimiyet' merkezli tavrını, veri alanının ortaya koyduğu karmaşa karşısında gevşetecektir. Rivayet birikiminin yetersizliği ve bir takım çelişkiler barındırıyor olması gibi nedenler, en azından eldeki malzeme üzerinde akli bir faaliyeti zorunlu kılmıştır. *Sebeb-i nüzul* konusu, temeli itibariyle bir nakil meselesi görülse de, akıla dayalı değerlendirmelerin konusu olagelmıştır. Bunun pek çok sebebi olabilir. Herhalde en önemlisi, rivayet birikiminin her ayeti kapsayacak kadar geniş olması ve pek çok konuda birden çok rivayetin gelmiş olması, rivayetlerde bir ihtilaf ve çelişkinin bulunması, daha da ötesi uydurulmuş rivayetlerin bulunabileceğidir. Bunun neticesinde *esbâb-ı nüzul* eserlerinde yer yer, tarihi gerçeklere uymama, mantikî tutarsızlıklar ve bir takım abartıların bulunması gibi eksikliklere rastlanabilir.³⁰ Onun için eldeki malzemeyi değerlendirme ve bir sonuca varma işi akla düşmüştür. Bu itibarla gelenekte, el-Kâfiyeci'nin dediği gibi, *sebeb-i nüzul* hakkında akıl yürütmek yasak edilmemiştir, sadece akıl yürütmenin nakli bir delile dayanmadan yapılması yasaktır.³¹ Aslında bunu bir mecburiyeti teslim etmek olarak anlayabiliriz. Dikkat edilirse klasik *esbâb-ı nüzul* yaklaşımı, söz konusu veri alanında ilk önce nakil dışı bir yola cevaz vermemiş, ama naklin sınırlı imkânları karşısında da buna mecbur kalmıştır. Ortaya konulan bakış açısının en temel karakteri, önce de vurguladığımız gibi, teşri' merkezli olmasıdır. Bu nedenle, rivayet birikiminin taşıdığı bilginin ne olduğu ve gerçekliği konularında kullanılan asıl metot, *sened* bakımından bir *sıhhat* araştırmasıdır. Diğer tarihi metotlar ve akıl yürütmeler, bu asıl metoda yardımcı olduğu müddetçe ve bunun altında bir kıymete sahiptir. Hâlbuki tarihî bakış açısı, naklin sıhhatine yardımcı olacak her veriye, bilgiye götürmesi bakımından, eşit derecede kıymet vermek durumun-

29 Tarihe ve *esbâb-ı nüzul* arasındaki ilişkiye ilişkin bir değerlendirme için bkz. es-Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, 129.

30 Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, 137 vd.

31 el-Kâfiyeci, *et-Teysir*, 26.

dadır. Bu çerçevede yaklaştığımızda, rivayet konuya ilişkin bilgi verilerinden biridir. Rivayetin içeriğinin değer içermesi, onun dışındaki diğer veriler tarafından desteklenmesine bağlıdır. Dolayısıyla, çelişkiler içeren ya da farklılıklar arz eden rivayet birikimi, kendi yapısında taşıdığı sıhhat verileri ve ölçütleri kadar haricî verilere de muhtaçtır. Haricî veriler, hem konuyu aydınlatmamıza; hem de (sağlama görevi icra ederek) bizzat rivayetlerden müteşekkil veri alanının sunduğu bilgiyi belirginleştirmemize yardımcı olur.

Ortaya koyduğumuz durum muvacehesinde, rivayet birikimi dışından temin edilecek tarihî verilere açıklık getirmek gerekir.

b-Rivayet Birikimini Dışarıdan Destekleyecek Bazı Araçlar

Nüzul dönemi boyunca, Kur'an ayetlerinin içerdiği konularda bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüme ilişkin genel ve kesin bilgilerimiz, *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinin oluşturduğu veri alanı tarafından tamamlanmalı ve dolayısıyla söz konusu rivayetleri doğrulamalıdır. Burada bir totoloji olduğu düşünülebilir. Dikkat edilirse biz, doğrulama makamı olarak şüphe götürmeyen genel bir bilgi alanından bahsetmekteyiz. Söz konusu bilgiler, tafsilatlı bilgiler içeren *esbâb-ı nüzul* rivayetyeri ile tamamlanacak mahiyette olacaktır. Söz gelişi, Cuma namazının, ezanın, namazların bir kısmının dört rekat olarak kılınmasının, kıblenin çevrilmesi meselesinin Medine döneminde gerçekleşmiş olması, namaz ibadetinin gelişim sürecine ilişkin genel geçer tarihî bilgilerimizdendir. Tüm bu gelişmeler, namazın Medine dönemine geçilmesi ile birlikte kurumsallaşması ve sembolik-ritüel yönünün daha belirgin ve baskın hale gelmesi biçiminde genel bir muhtevaya doğru yorulabilir. Bu durumda, Müzzemmil suresinin başındaki kıraat yoğunluklu uzun gece namazlarına ilişkin emrin, Medine döneminde veya hemen öncesinde kaldırılmış olduğuna ilişkin *sebeb-i nüzul* rivayetleri³² bu genel bilgilerimizle bir uygunluk arz etmektedir. Zira söz konusu rivayetler, namaz içerisindeki kıraatin kısaltılıp sembolik hale getirildiğini ve gece namazındaki bağlayıcılığın da kalktığını gösterir. Fakat biz, söz konusu iki uygulama arasındaki zaman farkının süresine ilişkin ihtilafı kaldırmaya yetecek bir sonuca ulaşamayız. Bu örneğin de gösterdiği üzere, genel bilgilere dayalı bu veri alanı, genel bir doğrulama zemini sunmaktadır, ama konuyu bütünüyle aydınlatma hususunda yeterli değildir.

Nüzul dönemi boyunca Kur'an ayetlerinin tematik yapısında yaşanmış olan dönüşüm, buna paralel olarak onun dilindeki üslup ve kavramsal yapıda da gerçekleşmiştir. Dolayısıyla Kur'an dilinde tek düze bir üslup ve kavram

32 es-Suyûtî, *Lubâbu'n-nukûl*, 237; el-Kâdî, *Esbâb-ı nüzul*, 409.

örgüsünden bahsedemeyiz. Konuya ilişkin dönüşüm, tefsir literatüründe bazı genel tespitlerde ifadesini bulmuştur. Bu tespitler şunlardır: Mekki ve Medeni ayetler üsluptaki farklılığa bağlı olarak ayrılabilir. Muhataba ve ele alınan konulara göre üslup farklılaşmıştır; tevhid, ahiret ve nübüvvetten bahseden ilk dönem ayetler kısa ve etkileyici bir üsluba sahiptir, buna mukabil ahkâmın bulunduğu geç dönem ayetler uzun ve düz anlatımı esas almıştır.³³ Ne var ki konu, çok daha derin ve tafsilatlı olarak, tek tek Kur'an kavramlarının ömrü, kullanım sıklığı, yapısındaki ve birbirleriyle olan ilişkilerindeki tarihsel dönüşüme kadar uzanır.³⁴ Esbab-ı nüzul rivayetleri söz konusu tarihsel gelişimi aydınlatmada anahtar görevi gördüğü gibi, elimizdeki iyi çalışılarak elde edilmiş bilgiler de tersinden bakıldığında ihtilafı nüzul sebab-i bilgilerimiz arasında tercih yapabilmeye konusunda bize yardımcı olacaktır. Söz gelimi *er-Rahmân* isminin kullanıldığı ve müşriklerle bu konuda bir polemige girildiği³⁵ tarih aralığı tespit edilebilir durumdadır. Bu aralık Mekke döneminin ortalarına denk gelir. Söz konusu tartışmaya atıf içeren sureler ya da en azından ilgili ayetler, kesin denilebilecek şekilde aynı dönemde inmiş olmalıdır.³⁶

Esbâb-ı nüzul bilgileri, nüzul dönemine ait genel tefsir rivayetleri içerisinde bir bölüm olarak telakki edilmeli ve diğer tefsiri nakiller ile *sebeb* bilgileri-

- 33 Mekki-Medeni ayırımına göre tespit edilen üslup farklılığı ve bunun nüzul sürecini aydınlatmada bir ölçüt kabul edilmesi konusunda bkz. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 240 vd.; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 22 vd.; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis*, 181 vd.; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, ss. 61, 62; Nasr 2001, 106 Mid Ebû Zeyd, *İlahî Hitâbın Tabiatı*, (çev. Mehmet Emin Maşalı), Kitâbiyât, Ankara 2001, 116 vd. Aslında (bu makalede değindiğimiz gibi) *sebeb* ile tefsiri nakilleri birbirinden ayırmak için ravilerin ifade biçimlerinin bile delil kabul edilmiş olması, dilin ifade tarzlarının delalet kuvveti bakımından ciddi oranda fikir verir.
- 34 Kur'an'ın belli başlı kavramların semantik yaklaşımla analiz eden İzutsu'nun çalışmalarını anmadan geçemeyiz. Bk., Toshihiko İzutsu, *Kur'an'da Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, (çev.: Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İstanbul 1991; *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev.: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, ty. *Salât* kavramının nüzul sürecindeki dönüşümüne ilişkin bir çalışma için bkz. Selim Türcan, "Hüd Suresi 87. Ayette Geçen "salât(uke)" Kelimesi Örneğinden Hareketle Genel Bir Çeviri Eleştirisi", *G.Ü.Ç.İ.F.D.*, cilt IV, sayı 7-8, 2005/2, ss. 105-120.
- 35 Ra'd 13/30 (Bu ayetin söz konusu tartışma ile ilgili olsa da Hudeybiye barışının yapıldığı döneme denk gelme ihtimali vardır.) İsrâ 17/110; Furkân 25/60; İbn Hişâm (ö. 218 h.), *es-Siretü'n-nebevîyye*, (tahkik: Süheyl Zükâr, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1412/1992, I, 206; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö 310 h.), *Tefsîru't-Taberî Câmî'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kutub'l-İlmiyye, Beyrut 1412/1992, VII, 385; VIII, ss. 165, 166; IX, 403. Rahmân suresinin inmesi ve Abdullah b. Mes'ûd'un onu Kâbe'de okumaya talip olması konusunda bk. Muhammed İbn İshak (ö. 151 h.), *Siretu İbn İshâk*, (tahk.: Muhammed Hamîdullah), by, 1401\1981, 166; İbn Hişâm, *es-Sire*, I, ss. 205, 285, 288.
- 36 Bu konudaki değerlendirmeler için bk. Richard Bell, *Introduction to The Qur'an*, The Edinburgh University Pres, Edinburgh 1953, ss. 101, 102; W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş*, (çev.: Süleyman Kalkan), Ankara Okulu Yay., Ankara 1998, ss. 131, 132; Türcan, "Hüd Suresi 87. Ayette Geçen "salât(uke)" Kelimesi Örneğinden hareketle genel Bir Çeviri Eleştirisi", 114.

nin uyumu denetlenmelidir. Söz gelişi “*Fitne öldürmeden daha büyük bir günahtır*”³⁷ ifadesine ilişkin *sebeb-i nuzul* rivayeti, bunun Mekkeli müşriklere yönelik bir suçlama anlamı taşıdığını bize bildirir.³⁸ Diğer taraftan, vucûh ve nezâir bilgilerimiz “şirk” ve “fitne” kavramları arasında bir anlamdaşlık,³⁹ kurmaktadır. Neticede söz konusu *sebeb* rivayeti ile konuya ilişkin kelime tefsiri uyum içerisindedir. Aslında buradaki kelime tefsirinin söz konusu *sebeb-i nuzul* rivayetine dayalı olarak formüle edilmiş bir bilgi olduğunu söylemek mümkündür. Yine de bilginin ayrı ayrı kaynaklardan bize kadar ulaştığını göstermesi bakımından bu paralellik önem arz eder. Zira, Tefsir çalışmalarında, neredeyse başlangıcından beri, *esbâb-ı nuzul* ve *vucûh-nezâir* bilgileri kısmen ayrılmış gelenekleri ifade eder.⁴⁰ Öte taraftan, rivayetin işaret ettiği tarih aralığında müşriklerin Müslümanlara yönelik baskı politikası sürdürmekte olduğu veya bu durumdan Müslümanların yeni kurtulduğu da düşünülürse, Kur’an’ın müşriklere yönelik söz konusu ifadesi bir ‘kendince tanımlama’ anlamı taşır. Neticede elimizdeki detaylı tarihî veri, dile ilişkin veri

37 Bakara 2/217. Daha sonra inen Bakara 2/191 ayeti bu ifadeleri neredeyse tekrarlar.

38 Bakara 2/217, 218; Muhammed b. ‘Amr b. Vâkîd el-Vâkîdî (ö. 207 h.), *Kitâbu'l-meğâzî*, (tahk.: Marshed Jones), ‘Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1404/1984, I, 13 vd.; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, ss. 437-441; et-Taberî, *et-Tefsîr*, II, 359 vd.; el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzul*, 55 vd. Bâzergan’ın Medine döneminin son yıllarında indiğini söylemiştir, bk. Mehdi Bâzergan, *Kur’an’ın Nuzul Süreci*, (Çev: Yasin Demirkan-Melâ Muhammed Feyzullah), Fecr Yayınevi, Ankara 1998, 135. Bu ayetler, kanaatimizce, siyer bilgisine de uygun olarak, Bedr savaşından önce inmiş olmalıdır. Öte taraftan bizim kurmaya çalıştığımız bağlantı zaten bir rivayette açıkça dile getirilmiştir. Rivayete göre söz konusu ayet Mekke’de bulunan Müslümanların elini müşrik komşularına karşı güçlendirmek üzere Mekke’ye yazılıp gönderilmiştir. Bkz. ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, ss. 260, 261.

39 Bakara 2/190-193. ayetler “*fitne*” ile savaşıp Allah’ın dinini hâkim kılma üzerinde durur. Müfessirler buradaki “*fitne*” tabirinin *şirk* anlamına geldiğini söylemişlerdir. et-Taberî, *Tefsîr*, II, ss. 195-202. Kelime tefsirleri için bkz. Ebû Muhammed b. Abdullah İbn Muslim İbn Kuteybe (ö. 276 h.), *Te’vîlu müşkilil-Kur’an*, Dâru’t-Turâs, Kahire 1393/1973, 473; Yahyâ b. Sellâm (ö. 200 h.), *et-Tesârif-Tefsîru'l-Kur’an mimmâ iştebehet esmâuhü ve tesarrafet meânihi*, (tahkik: Hind Şelebî), eş-Şirketu’t-Tunusiyye li’t-Tevzî’, Tunus 1979, 179; Ebû Abdîrrahman İsmail b. Ahmed en-Neysâbüri (ö. 430 h.), *Vucûhu'l-Kur’âni'l-Kerîm*, Dâru’s-Sikâ, Dmeşk 1996, 250; el-Huseyn b. Muhammed ed-Dâmeğânî, *Kâmûsu'l-Kur’an ev İslâhu'l-vucûh ve'n-nezâir fi'l-Kur’âni'l-Kerîm*, Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, Beyrut 1983, ss. 347, 348. Bakara 2/217 ayetinde geçen “*fitne*” kelimesinin “*şirk*” anlamına geldiğine ilişkin bkz. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Mansûr el-Kûfî el-Ferrâ (ö. 207 h.), *Meâni'l-Kur’an*, [tahk.: Ahmed Yûsuf Necâti ve Muhammed Ali en-Neccâr, (I.cilt), Muhammed Ali en-Neccâr (II.cilt), Abdulfettâh İsmâil Şelbî ve Ali en-Neccâr Nâsîf (III.cilt)], Dâru’s-Surûr, Beyrut 1955, I, 141; et-Taberî, *Tefsîr*, II, 362 vd.; en-Neysâbüri, *Vucûh*, 250.

40 Dikkat edilirse, konuyla ilgili olarak, kısmen erken dönem vucûh ve nezâir kitaplarında daha önce inmiş olan Bakara 2/217 ayetine atıf yapılmaktansa Mushafta önce gelen (ve neredeyse aynı ifadeleri kullanan) Bakara 2/191 ayetine atıf yapılır. Bu durum, kanaatimizce, *esbâb-ı nuzul* ile vucûh ve nezâir çalışmalarının geleneklerinin, belli ölçüde de olsa, ayrı geliştiğine bir delil sayılmalıdır. Daha geç tefsir çalışmaları her ne kadar bu bilgileri toplayıp birleştirmiş olsa da durum böyledir.

ve tarihî genel zemin arasındaki paralellikler, bize (söz konusu *sebeb-i nüzul* rivayetinin sıhhatine ilişkin) oldukça kuvvetli kanaat verir.

Siyer çalışmalarında verilen nüzul kronolojisi ve tefsir bilgileri de, sayılan veri alanlarıyla ilişkili ve onları tamamlaması gereken bir veri alanıdır. Bu mesele, her ne kadar İslâmî ilimlerin bütüncüllüğü ve 'nassları esas kabul etme' mantığı ile uyumlu gözükse de, siyer ilminde ayetlerin içerdiği 'güvenli bilgi'nin tarihî bir amaca yönelik olarak istihdam edilmiş olduğu söylenebilir. Zaten söz konusu eserlerin tasnif tarzı, Mushaf'a göre değil, nüzul dönemindeki olayların kronolojisine göredir. Yani tarih anlatımı esastır ve ayetlere birer tarihî belge niteliği kazandırılmıştır. Bununla da uyumlu olacak şekilde, Mushaf'ın her tarafından aynı konuya ilişkin ayetlerin bir araya getirildiğine şahit oluruz.⁴¹ Siyer çalışmalarındaki konu merkezli yaklaşım, ayetlerin ya da ayet gruplarının nüzul kronolojisine ilişkin dolaylı ve doğrudan bilgiler sunar.⁴² Elbette ki siyer kitaplarının içerdiği nüzul sebebi bilgilerini, açık ve tartışmasız bir bilgi kaynağı olarak görmekten ziyade, nüzul dönemini aydınlatabilmemiz için bir veri alanı olarak değerlendirmemiz gerekir. Vurgulamalıyız ki, siyer çalışmaları, Kur'an'ın nüzul sürecine klasik tarih anlatımı perspektifinden katkı sağlayan önemli örnekler olarak gözükür. Siyer çalışmalarında verilen nüzul bilgisi ve kronolojisi ile *esbâb-ı nüzulle* ilgili tefsir çalışmalarının içerdiği bilgilerin karşılaştırılması, ayrıca incelenmeye değer bir konudur.

c-Tarihî Verilerin Tarihlendirilmesi Bakımından *Esabâb-ı Nüzul* Yaklaşımı

Tarihî veriler, değerini, daha çok, bizim kronolojik bir tasavvura ulaşmamıza yardım ederek elde eder. Çünkü tarihsel veriler, bir sıralılık içerisinde var olarak anlam kazanır ve bilgi verici olur. Aslında bu sıralılığın, ulaşabildiğimiz kadarıyla, söz konusu verinin hakkında bilgi verdiği olay ya da nesnenin kronolojik tarihine ilişkin olduğunu söyleyebiliriz. Kronolojinin tespiti, neden sonuç ilişkisini, olgusal dönüşümün aşamalarını vs. tayin edebilmemiz için zorunludur. Bu yüzden verilerin tarihlendirilmesinin, tarihî bilgiye ulaşmak için, hayati bir önemi haiz olduğunu söyleyebiliriz. Kur'an ve tefsir tarihi açısından en önemli tarihî veri alanının ayetler olduğu düşünürse, ayetlerin nüzul kronolojisini bilmek de bir o kadar önemli hale gelir.

Ayetlerin ya da surelerin nüzul zamanlarını tespit etmek, nüzul dönemine ilişkin bilgilerimiz içerisinde önemli meselelerden biri olmuştur. Değindiğimiz gibi, sure ve ayetlerin nüzul zamanına ilişkin tespitler, tarih boyunca

41 Mesela Kur'an'ın indirilmeye başlanması ile ilgili olarak bkz. İbn İshâk, *Sîre*, ss. 109, 110; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 174.

42 Mesela doğrudan bilgi sunulan bir yer için bkz. İbn İshâk, *Sîre*, 126; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 164.

Müslümanlar tarafından, teşri'deki tedriciliğin gösterilmesinde, nasih-men-suhun tayininde, (bir kısım bilginlerce) tahsis konusunda⁴³ ve önemli ölçüde nüzul dönemine ilişkin tarihi bilgilere güven temin ederken sîre geleneğinde kullanılagelmiştir. Fakat ortaya konulan çerçeve, yukarıda da değindiğimiz üzere, nüzul kronolojisine ilişkin veri alanın kendisi için değil, bir başka amaca, Kitâb'ın referans değerine yönelik olarak kullanılmış olduğunu gösterir. Hâlbuki söz konusu kronolojik gelişimin kendisini, 'tarihî bir veri alanının aydınlatılması' anlamında konu edinmek, daha tutarlı ve kapsamlı bir nüzul dönemi tasavvuruna ulaşmada bize yardımcı olabilir.

Ayetlerin kronolojisi ile nüzul sebeplerini bir bütün olarak değerlendirmek ve onu tarihî bir veri alanı olarak görmek bizi hem Kur'an hem de ilk dönem toplumu hakkında daha sağlam ve esaslı bir kavrayışa taşıyabilir. Öyleyse ayetlerin kronolojisini çıkarmaya yönelik çalışmalar, *esbâb-ı nüzul* çalışmalarının kendisi kadar önemli sayılmalıdır. Müsteşriklerin bu meyanda uğraşmaları bulunduğunu hatırlamak gerekir.⁴⁴ Son dönemde Müslümanlara ait çalışmalar da dikkatimizi çekmektedir.⁴⁵

Her şeyden önce rivayet birikimimizde ayetlerin nüzul zamanına dair yadsınamayacak oranda bilgi bulunduğunu teslim etmemiz gerekir. Mekki-Medenî, ilk inen ve son inen ayet ve sureler gibi genel başlıklar altında yaklaşık tarihlendirmeler olduğu gibi, rivayet birikiminde noktasal tarih ve mekan tespitlerine de rastlamak mümkündür. Söz gelimi Mâide suresi 3. ayetin Hz. Peygamber'e veda haccında ve Arafat'ta iken indiğini söyleyen rivayet⁴⁶ böyledir. Öte taraftan, Kur'an ilimleri içerisinde, pek çok ayetle ilgili olarak çok teferruatlı mekân ve dolayısıyla zaman tespitini içeren *hadârî-seferî*, *nehârî-leylî*, *sayfî-şitâî*, *fırâşî-nevmî*, *aradî-semâî* gibi konu başlıkları belirlenmiştir.⁴⁷ Söz konusu birikim içerisinde özellikle *esbâb-ı nüzul* rivayetleri, ilgili olduğu ayetlere dair azımsanamayacak ölçüde tarihlendirme imkânını sunar. Bu tarihlendirme açık olabildiği gibi anlatılan olayın genel siyer bilgisi ve kronolojisinde oturduğu tarihi noktadan hareketle de tespit edebiliriz. İlgili rivayetlerde tarihi olay ya da mekanlara atıflar yapılır.⁴⁸

43 ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 239; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 11; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 76.

44 Bkz. Bell, *Introduction*, ss. 100 vd.; Watt, *Kur'an'a Giriş*, 130 vd.

45 Mesela bk. Mehdi Bâzerğan, *Kur'an'ın Nüzul Süreci*, (çev.: Yasin Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzullah), Fecc Yayinevi, Ankara 1998.

46 Mâide 5/3; et-Taberî, *Tefsîr*, c. IV, 418 vd.; Ebû'l-Fidâ el-Hâfiz İbn Kesir (ö. 774 h.), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (tahk.: Ahmed Abdulvehhâb Fetih), Dâru'l-Hadis, Kahire 1413/1992, V, ss. 104, 168; es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 37.

47 Bkz. es-Suyûtî, *el-İtkân*, I, 24 vd.

48 Bu konuya dair açık örnekleri Enfâl suresine ilişkin sebeb-i nüzul rivayetlerinde bulabiliriz. Bk. el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nuzûl*, ss. 195 vd.; es-Suyûtî, *Lubâbu'n-nukûl*, 98 vd.; el-Kâdî, *Esbâbu'n-nuzûl*, 185 vd.

Rivayetlerin yer yer içerdiği çelişkilerle yüzleşmek de bir gerekliliktir. Zira çelişkili bilgiler nedeniyle nüzul kronolojisi aydınlatılmayı bekleyen belirsiz bir alana da sahiptir. Bu belirsizliği gidermede zorunlu olarak rivayetler üzerinde, yukarıda bahsi geçtiği üzere, bir tenkit yöntemi geliştirmeye ihtiyaç vardır. Ayetlerin kronolojisine ilişkin geleneksel hazır bilgilerimizin kısmen çelişkili ve yetersiz niteliği, dışarıdan yeni veri alanlarının iyi tespit edilmesi ve değerlendirilmesi ile aşılabılır. Geleneksel *esbâb-ı nüzul* yaklaşımında dolaylı ya da dışarıdan verilerin yer yer kullanıldığına rastlamaktayız. [Söz gelimi, değindiğimiz üzere, gerçek *sebeb* ile *tefsîrî* açıklamaları birbirinden, rivayetlerde geçen üsluba (dile) dayalı olarak ayırma yoluna gidilmiştir. Ne var ki, burada tarihî bir tespit için dolaylı bir veri alanı kullanılmış olsa da, bunda ayetlere ilişkin kronolojik bir tespitin gözetildiğini söylemek güçtür. Bu durum, en fazla, geleneksel yaklaşımda, ayetlere ilişkin rivayet birikimine sığdırılması dışında bir tenkit yönteminin de uygulandığını gösterir.] Dolayısıyla, her ne kadar “ayetlerin nüzul zamanına ilişkin bilgi nakle dayanmalıdır”⁴⁹ denilmiş olsa da, biz, ayetlerin kronolojisini tespit etme konusunda da içeriğe ilişkin olanla benzer tenkit yöntemleri kullanabiliriz.⁵⁰ Hatta tarihî bakış açısında kronolojinin kendiliğinden var olduğu düşünülürse, *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinin içeriğine yönelik tenkit yaklaşımının ayetlerin kronolojisi için de geçerli olduğunu görürüz. Bu çerçevede olmak üzere, ayet gruplarının içeriğindeki farklılıklar ya da dönüşümler bize genel bir nüzul zamanı çerçevesi sunabilir. Buna paralel olarak ayetlerde kullanılan kavramlar, ifade biçimleri, bunlarda meydana gelen dönüşümler (yani Kur’an’ın dil katmanlarının sıralandırılması) ve buna ilişkin farklı rivayetler ve kelime tefsirleri, ayetlerin kronolojisi konusunda aydınlatıcı olabilir. Dikkat edilirse, sayılan kronoloji tespit yöntemlerinin net ve noktasal bir sonuç veremeyeceği; sadece genel bir döneme işaret edeceği ortaya çıkar.⁵¹ Bu da, bize ancak, Mekkî-Medîni ayrımından biraz daha teferruatlı olacak şekilde, erken Mekke-Medine, orta Mekke-Medine, geç Mekke-Medine gibi, nüzul dönemini beş altı döneme ayırabilme imkanını sunar. Daha ötesinde noktasal tespitlerde bulunmak için özellikle siyer çalışmalarının ve diğer çalışmaların içerdiği *sebeb* rivayetlerine ve diğer rivayetlere muhtaç oluruz. Dolayısıyla *sebeb* rivayetlerinin hangi kaynaklarda bulunursa bulunsun başlangıç olarak kabul edilmesinde, sayılan diğer yöntemlerin de birer sağlama aracı olarak kullanılmasında fayda vardır. Burada meseleyi kısmen teknik bir formülasyona dökme imkanı-

49 Bk. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 76.

50 Alimler ihtiyaca binaen tenkide başvurmuşlardır. es-Subhu’s-Sâlih, *Mebâhis*, 168.

51 Bu yönetime ilişkin kısmi açıklamalar ve uygulamalar için bk. Bell, *Introduction to ss.* 100-109; Watt, *Kur’an’a Giriş*, ss. 135-141.

mız da vardır. Şöyle ki, mevcut kronoloji bilgilerinin test edilmesinde, başlangıç daha spesifik olan bilgiyle yapılmalı, daha genel olan her bilgi bir önceki ne sağlama görevi icra etmelidir.

Hakkında hiç bir rivayet bulunmayan Kur'an pasajlarını tarihlendirme imkanımız üzerinde de durmamız gerekir. Bu konu *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinin katkısının dolaylı olabileceği bir konudur. Yine de, nüzul kronolojine ilişkin olarak *esbâb-ı nüzul* rivayetlerinin ve diğer rivayetlerin aydınlattığı alan, geriye kalan belirsiz alan için bir projeksiyon yapma imkanı sunacaktır. Bu projeksiyon meselesini şu şekilde netleştirebiliriz: Yukarıda zikri geçen ve *sebeb* rivayetlerine yönelik genel doğrulamada kullanacağımız bilgiler, yeni durumda, daha genelden başlamak üzere özele doğru; yani net bir sonuç çıkarılmaya doğru kullanılmak durumundadır. Bu çerçeveye hizmet edecek şekilde, başka ayet gruplarıyla ilgili olan güvenilir *sebeb* rivayetleri de, söz konusu genel muhtevayı destekleyen ve onları doğrulayan dolaylı veriler olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, mevcut *sebeb* rivayetleri daha genel bilgilere hizmet ettiği için, bu bağlamda genel bilgiler cümlesinden sayılmalıdır.

Sonuç

Geleneksel *esbâb-ı nüzul* yaklaşımı ile tarihi bakış açısı arasındaki farkı, Kur'an'ın referans olma yönünü işletmek ile Kur'an'ın referans değerinin kendisini, onun varlık bulduğu zihinsel çerçeveyi ve gelişimini inceleme konusu yapmak biçiminde ayırt edebiliriz. Birincisinde Kur'an çerçevesinde tek tek hareket modelleri belirleme gibi dinî ve normatif bir amaçla hareket edilirken, ikincisinde, Kur'an'ın içinde geliştiği maddî ve zihinsel çerçeve ile bu çerçevede gelişmiş olan toplumsal dönüşümün Kur'an merkezli yapısı, yakından inceleme konusu yapılmaktadır. Birincisinde toplumsallaşma ya da kimliğe katılımın devamı temin edilirken ikincisinde öncelikle tarihi gerçekliğe yönelik merak tatmin edilmek istenir. Birinci yaklaşımda *esbâb-ı nüzul* (genel bakışa göre) zorunlu bir bilgi değilken ikinci bakışta tarihî verilerin en az hepsi kadar değerli ve doğrudan bir veridir. Birincisinde *esbâb-ı nüzul* rivayetleri (sıhhat kriterlerini geçtikten sonra) hazır bir bilgi iken, ikinci yaklaşımda tespiti çalışmayı gerektiren, eleştirel bir veri alanıdır. Biz, özellikle kelamcı, fıkıhçı ve hatta tefsirci yaklaşım biçiminden farklı olarak bir Kur'an ve tefsir tarihçisine ikinci yaklaşımı önermekteyiz. Dolayısıyla, bize göre, tefsir tarihi açısından Kur'an'ın, Mushaf'ın somut sınırlarını aşan daha geniş bir çerçeve olarak algılanması gerekir. Her ne kadar *esbâb-ı nüzul* rivayetleri, Kur'an'ı anlamada yardımcı bir malzeme olarak kullanılagelmiş gözükse de, bizim kast ettiğimiz daha bütüncül bir çerçevedir. Bu çerçevede *esbâb-ı nüzul* riva-

yetleri teferruatı bize sunan tarihsel veriler olarak istihdam edilir. Beri taraftan hiçbir konuda, tarihî ana çerçeveye ulaşmadan, cüzi bilgilerden yola çıkılarak bütün haldeki çerçeveye dayanması gereken ne tarihsel ve ne de normatif bir sonuca varılmaz.

Önerdiğimiz bu yaklaşım biçimi ile biz, her türlü bakış açısından önce, olgusal ve tarihî bir açıdan mümkün olduğu kadar nesnel bir bilgi zemininin temin edilmesi gerektiğini savunmaktayız. Müslümanlar için nihai hedef ile de fikhî-normatif bir bakış sergilemek olsa bile, bunu tüm insanlara açık bir bilgi temelinde yapmanın daha sağlıklı ve ikna edici olacağını düşünmekteyiz. Böylece, olgu ve değer arasında muhtemel bir çatışmadan uzaklaşma ve olgu temeline değer yükleme imkânına kavuşulur. Bu durum, üretilen bilginin hem ona inananlar tarafından hem de onun karşıtları tarafından paylaşılacak asgarî bir gerçekçilik zeminine sahip olmasını temin eder.

Ortaya koyduğumuz çerçeveden bakıldığında, sebeplerin özgün bağlamı, tarihsel ve mekânsal bir sıralılık ve bölümlenme ile zihnimizde yer etmesi gereken bir mahiyet arz eder. Buna göre *esbâb-ı nüzul*, *Mekkî-Medenî*, *ilk inen* ve *son inen ayet ve sureler*, *hadarî-seferî*, *leylî-nehârî* vs. gibi bilgilerin makro düzeyde aydınlatmaya çalıştığı Kur'an nüzul kronolojisini, mikro düzeyde netleştirecek ve geliştirecek bir *veri alanı* olarak değerlendirilmelidir. Böylece *sebeb-i nüzul* makro düzeyde bir bakışa ve tarih tasavvuruna yönelik olarak değerlendirilmiş olur. Zira tarihî olaylar, ancak çözümleyici, bütüncül; kronolojik bir bakış sayesinde anlamını bulabilir.